

»55. srečanje mladih raziskovalcev Slovenije 2021«

SVOBODA IN ALTERNATIVNA GIBANJA

Raziskovalna naloga na področju filozofije in sociologije

Jara Gostinčar

Matevž Rudl

II. gimnazija Maribor

Maribor, marec 2021

»55. srečanje mladih raziskovalcev Slovenije 2021«

SVOBODA IN ALTERNATIVNA GIBANJA

Raziskovalna naloga na področju filozofije in sociologije

Jara Gostinčar

Matevž Rudl

II. gimnazija Maribor

Maribor, marec 2021

KAZALO

1. ZAHVALA	4
2. POVZETEK	5
3. UVOD	5
4. HIPOTEZA	6
5. METODOLOGIJA DELA	6
6. ZAKAJ JE POTREBNO RAZMIŠLJATI O ALTERNATIVAH TRENUTNEGA POLITIČNEGA SISTEMA?	6
7. SARTROV OBRAMBNI GOVOR ZA INTELEKTUALCE	7
7.1 Kaj je po Sartovem mnenju intelektualec?	7
7.2 Funkcija intelektualca	8
7.3 Sartre in ideja univerzalnosti	9
8. POLITIČNI AKTIVIST RUDI DUTSCHKE IN POHOD SKOZI INSTITUCIJE	11
9. PODOBNOST DILEM, KI JIH ODPIRATA IDEJI SARTRA IN DUTSCHKEJA	13
10. MILLOVO POJMOVANJE SVOBODE	14
10.1 Utilitaristični pristop	14
10.2 Kdaj lahko po Millu oblast poseže v svobodo posameznika?	15
11. GREENOVO POJMOVANJE SVOBODE	16
12. PRISILA ZA DOSEGO SVOBODE	17
13. ZDRUŽITEV	18
14. NEVARNOST KONCEPTA POZITIVNE SVOBODE	20
15. PRENOS SPOZNANJ NA ALTERNATIVNA GIBANJA	20
16. ZAKLJUČEK	21
17. VIRI IN LITERATURA	23
17.1 Knjižni viri	23
17.2 Spletni viri	23

Si kdaj poskusil.
Ti je kdaj spodletelo.
Ni pomembno.
Poskusi znova.
Naj ti spodleti znova.
Naj ti spodleti bolje.

Samuel Beckett

1. ZAHVALA

Iskreno se zahvaljujem vsem, ki so mi pri procesu pisanja raziskovalne naloge pomagali in me podpirali. Posebno zahvalo namenjam svojemu mentorju.

2. POVZETEK

V tej raziskovalni nalogi stopamo v svet alternativnih gibanj in težav, s katerimi se soočajo. Izkazalo se je namreč, da ima lahko na novo vzpostavljena oblast, ki si prizadeva vzpostaviti drugačen družbeni red, pogubne posledice. Zadane namreč ob dilemo upravičenosti posega v posameznikovo svobodo, z namenom osvojitve ciljev, ki se predstavljajo kot univerzalni.

Millovo pojmovanje svobode otvori analizo problema. Vanjo naj bi bilo upravičeno poseči le tedaj, ko dejanja posameznika ogrozijo interese drugih. V kontrast njegovi individualnosti daje Green prednost družbi. Tako pojmovanje bi, z razliko od Millovega, ustrezalo Sartru in Dutschkeju, ki sta poudarjala pomen družbe pred posameznikom. Idejo, kako bi lahko oblast zagotovila svobodo za vse, kljub zakonom, ponudi Rousseau. Berlinova *Dva koncepta svobode* omajeta široko polje delovanja, ki bi jo oblast lahko imela. S tem pa se izrazi potreba po previdnosti in stalno spreminjajočih se idejah, ki omogočajo vzpostavljanje novih alternativ.

3. UVOD

Svoboda v okvirju univerzalnosti je že dolgo in pogosto raziskovan družbeni in individualen pojem. Davna in sodobna človeška zgodovina pozna mnoga obdobja, ki jih označujemo z etiketami razsvetljenstva, seksualnega osvobajanja, svobodomiselnosti... A tem časovno in tematsko različnim obdobjem vedno sledijo družbene krize, ki svobodo kot univerzalni pojem zahodni civilizaciji ponovno potiskajo v preverjanje, izpraševanje in vedno novo določanje njenega pomena in meja. V obdobju, ki smo ga določili kot konec zgodovine (Fukuyama), bi morda lahko pričakovali dokončno in nedvoumno opredelitev pomena pojma svobode. Na ozadju krize in premis ekonomskega modela rasti, soočanja z omejitvami virov in dilem ob preobremenitvi planeta s številom ljudi je svoboda tema, ki bo še kako zaznamovala čas in zahtevala nova izpraševanja.

Razni filozofi in intelektualci, ki si prizadevajo za radikalno predrugačenje družbe, v ta namen gojijo in posredujejo ideje o njeni organiziranosti; kdo ima legitimno oblast, k čemu bi morala stremeti, kakšne so funkcije njenih pripadnikov... Omenjene spremembe pogosto temeljijo na

univerzalizaciji oziroma na prepričanju, da obstaja univerzalna opredelitev svobode. Ob tem pa se porajajo vprašanja, ali zares obstajajo univerzalni cilji? Če da, jih je upravičeno doseči s silo in s tem poseči v posameznikovo svobodo? Lahko tedaj še zmeraj govorimo o univerzalnosti?

4. HIPOTEZA

Alternativna gibanja se morajo, ob tem ko si prizadevajo vzpostaviti svobodnejšo družbo, opirati na univerzalnost. Zgodovinsko se je izkazalo, da se lahko na novo vzpostavljena oblast sprevrže v avtorski režim ali pa zadane ob spoznanje, da ne more zagotoviti univerzalnosti. Kljub temu pa taka spoznanja ne smejo privedi do zaključka, da so alternativna gibanja nelegitimna, temveč moramo njihove ideje razumeti kot nedokončne resnice.

Neuspeh je neuspeh le sam po sebi (per se). Težnja legitimnih družbenih sprememb k večji univerzalnosti je na poti k uspehu za svobodnejšo družbo.

5. METODOLOGIJA DELA

Cilj raziskovalne naloge je določiti, zakaj je pomembno, da alternativna gibanja skrajno resno pretehtajo različne vidike problema svobode, in do kolikšne mere lahko (na novo vzpostavljena) oblast poseže v posameznikovo svobodo z namenom doseganja ciljev, ki se predstavljajo kot univerzalna. Zatorej bom uporabila metodologijo dela, ki bo obsegala analizo sledečih pojmov: 1) pomen svobode, 2) upravičenost posega oblasti vanjo, 3) pozitivna in negativna svoboda.

6. ZAKAJ JE POTREBNO RAZMIŠLJATI O ALTERNATIVAH TRENUTNEGA POLITIČNEGA SISTEMA?

»Velika večina – v katero sodim tudi sam – hoče biti pasivna in se zanesti na učinkovit državni aparat, ki zagotavlja gladko delovanje celotne družbe, tako da lahko v miru opravljam

svoje delo.« (Žižek, 2013) Citat je primeren uvod v poskus odgovoriti si na vprašanje, zakaj je pomembno razmišljati o alternativah trenutnega političnega sistema. Odgovor pa ni preprost ali enoten, kakor tudi predstava o najbolj optimalni politični ureditvi ni preprosta, niti ni enotna. Prav zato je pomembno nenehno analizirati obstoječo družbeno ureditev in ne obstati ob statusu quo, temveč ga neprenehoma prilagajati potrebam časa, o katerih govorijo nova znanstvena, filozofska, sociološka... spoznanja. Slednja neprenehoma napredujejo in se spreminjajo prav zato, ker izkušajo trenutno stanje. Spreminjanje statusa quo je obet napredka.

7. SARTROV OBRAMBNI GOVOR ZA INTELEKTUALCE

Sartre lahko uvrstimo med filozofe, ki si prizadevajo najti alternativo kapitalističnemu sistemu. V *Eseju o intelektualcih* je prikazal proces spoznanja posameznika in njegovo pot k preobrazbi v intelektualca, ki v tej novi vlogi skuša družbi prikazati njene univerzalne cilje.

7.1 Kaj je po Sartrovem mnenju intelektualec?

»V modernih družbah nam delitev dela omogoča, da damo različnim skupinam različne naloge, ki skupaj tvorijo *praxis*. Cilje določa vladajoči razred, toda uresničuje jih delavski razred in preučevanje sredstev je privilegij skupine strokovnjakov, ki pripadajo terciarni dejavnosti. Ne pripada jim vrednotenje ciljev, niti, v večini primerov, uresničenje.« (Sartre, 1981, str. 261)

Intelektualci, ki pa to po Sartrovem še niso, izhajajo iz vrst strokovnjakov za praktična znanja. Čeprav niso iz višjega sloja, so od njega odvisni, ta jim določa zaposlitev (glede na družbene potrebe ter lastne interese). Prav tako jim določa ideološko in tehnično izobrazbo. Nazadnje vladajoča elita določa njihov izvor; izhajajo iz srednjega sloja, zato ponavadi strokovnjaki za praktična znanja nimajo nobenega stika z delavci, kljub temu pa »sodelujejo pri njihovem izkoriščanju, kajti v vsakem primeru živijo od presežene vrednosti.« (Sartre, 1981, str. 263)

Do sedaj pa posameznik še ni tretiran kot intelektualec, »ker pretirano predstavlja kot znanstvene zakone to, kar je v resnici prevladujoča ideologija.« (Sartre, 1981, str. 263) Zavedanje protislovij med humanističnimi vrednotami, v katerih je bil vzgojen, in svojo privilegiranoostjo je prvi korak na poti do preobrazbe v intelektualca. Vzgajan je namreč v

duhu humanista in zato goji prepričanje, da so vsi ljudje enaki. Izkaže pa se, da je sam sebi dokaz, da temu ni tako – izhaja iz srednjega sloja, kar pomeni, da se je rodil v kulturnem okolju, ki mu je omogočilo visoko izobrazbo in častivreden poklic. Tudi, če temu ni tako, če torej izhaja iz delavskega razreda, mu je družbeno oblast prinesel nepravičen sistem selekcije, ki je izločil večino njegovih tovarišev.

Po spoznanju in razkritju nasprotij, ki z dvomom zaznamujejo vso njegovo eksistenco, ima strokovnjak za praktična znanja dve možnosti; lahko se odloči in »sprejme vladajočo ideologijo ali si jo prilagodi: nezvest je samemu sebi, a uspe mu, da podredi splošno posebnemu; uporablja samocenzuro in postane apolitičen, agnostičen itd.« (Sartre, 1981, str. 268). Druga možnost vznikne »če ugotovi partikularizem svoje ideologije in se ne more z njim zadovoljiti, če prizna, da je načelo avtoritete ponotranjil v samocenzuro... tedaj postane predstavnik praktičnega znanja nestvor, namreč intelektualec, *ki se ukvarja s tem, kar se ga ne tiče...*« (Sartre, 1981, str. 268)

7.2 Funkcija intelektualca

Po mnenju Sartra bi posameznik, soočen z nasprotji in odločen zavrniti cilje, ki mu jih določa vladajoči razred, moral delo nadaljevati ne zgolj s preučevanjem ideologije – tega ni zmožen, preveč je vanjo vpet, da bi to lahko počel objektivno, predstavlja njegov način življenja. Namesto tega »ima le eno možnost, da bi razumel družbo, v kateri živi: in sicer naj bi si jo ogledal s stališča najbolj prikrajšanih.« (Sartre, 1981, str. 271) To pa zato, ker že njihov obstoj dokazuje razdeljenost družbe na razrede in posledično zanika ideologijo, ki se izdaja za univerzalno. Delavski razred, na katerega se mora sedaj intelektualec osredotočiti, ima namreč *objektivno inteligenco*, ki izhaja iz njegovega položaja; družbo opazuje z njenega dna, doživlja izkoriščanje in pritisk slojev, ki so nad njim.

A za dosego tega bi se moral delavskemu razredu pridružiti, pri čemer pa bi upravičeno naletel na neodobranje in nezaupanje tega izkoriščanega in prikrajšanega razreda, ki sam intelektualcev ne proizvaja. Če pa so (izkoriščani razredi) izjemoma vključeni med strokovnjake za praktična znanja, pa so prav tako vpeti v srednji sloj, zaradi česar bi naleteli na enako neodobranje. Nasprotjem se prav tako ne da izogniti z vstopom v delavsko politično stranko, sicer bo delavskemu razredu nekoliko bližje, a zgolj kakor njihov teoretik, nikoli pa kot njihov organski intelektualec.

Sartre rešitev opiše rekoč: »Ne gre za to, da bi moral intelektualec zavrniti svojo situacijo, a moral bi uporabiti izkušnjo, ki jo je dobil v tej situaciji, da bi delavski razred postavil na pravo mesto.« (Sartre, 1981, str. 275)

To bi dosegel z neprestanim zavračanjem ideologije, ki se poraja pogosto nezavedno. Njegova naloga bi prav tako obsegala dvig splošne kulture s svojim kapitalom znanja, pridobljenega s pomočjo vladajočega razreda. Potemtakem bi si prizadeval za usposobitev strokovnjakov praktičnega znanja ali organskih intelektualcev, ki jih delavski razred sam ni zmožen proizvesti. Nadalje bi moral težiti k spremembi lastnega cilja oziroma njegovi ponovni pridobitvi. Organski intelektualci bi moral korenito posegati v družbena dogajanja z osrednjim ciljem prikazati (daljni) cilj, to je "univerzalizacijo kot zgodovinski cilj delavskega razreda". Zadnji smoter intelektualca je borba proti vsem oblastem. Slednja pomeni ohranjati stalno kritiko in pozornost do vsakršne oblasti. Ne meneč se za človeške značaje, ki nas oblikujejo za oportuniste ali skrajne levičarje mora množica intelektualcev prehajati z ene pozicije v drugo in ustvarjati pogoje v katerih bi bilo mogoče preseči nasprotja. Tako je vpet med zavračanje in neodobravanje delavskega razreda, pa tudi med sumničavost, ki jo je delež s strani vladajočega razreda, za katerega predstavlja grožnjo.

7.3 Sartre in ideja univerzalnosti

Sartre v eseju opiše, kdaj je posameznik tretiran kot intelektualci. Opredeli ga kod pripadnika skupine strokovnjakov, ki je močno odvisna od vladajočega razreda. Ta odvisnost pa je vzajemna, saj strokovnjaki za praktična znanja eliti služijo tako, da preučujejo sredstva za dosego ciljev, ki jih slednja določa.

Tega posameznika, trdi Sartre, bi lahko označili za intelektualca šele tedaj, ko bi se zavedal protislovja med univerzalnostjo, ki jo zastopa in ki bi jo naj vzpostavljala ideologija elite, in med lastnim partikularnim položajem, ki mu pripada skupaj s privilegiranimi. To protislovje velja ponazoriti s primerom, ki aktualizira in nazorno osmislil notranjo razklanost intelektualca.

V današnjih časih je mogoče pogosto zaslediti kampanje, ki zadevajo milijarderje in jih vzpodbujajo, da bi darovali delež svojega premoženja. Temu trendu je sledil ustanovitelj družbenega omrežja Facebook in njegov direktor Mark Zuckerberg. Pozornost je namenil predvsem problemu gentrifikacije v San Franciscu, mestu, ki je v neposredni bližini sedeža

njegovega podjetja. San Francisco je mesto z veliko neenakostjo premoženja in slovesom najdražjih stanovanj v ZDA.

Ironično je, da je razcvet tehnološke industrije v tej regiji - razcvet, v katerem je bil Facebook v ospredju - močno prispeval k krizi. Njegova velikodušnost je tako zgolj majhen prispevek k velikemu problemu, ki ga je ustvaril uspeh panoge, s katero se ukvarja. (Rhodes in Bloom, 2018)

V navedenem primeru je mogoče zaslediti podobnost med Sartrovimi strokovnjaki za praktična znanja in sodobnimi milijarderji. Oboji namreč gojijo prepričanje o tem, da bodo s svojimi dejanji pripomogli k univerzalizaciji, npr. zmanjšanju neenakosti. Pravzaprav pa pripomorejo, ustvarjajo ali celo poosebljajo partikularnost. Ključna razlika med njimi je razdvojenost, ki jo, trdi Sartre, intelektualci občuti med vladajočim razredom in delavskim, od obeh je namreč deležen zavračanja. Milijarder, če te razdvojenosti verjetno ne občuti, nedvomno je objektivno (in subjektivno s samorazumevanjem) pripadnik višjega razreda, čeprav se skuša približati delavskemu razredu.

Ta primer pa ni osamljen. Za podkrepitev tega velja problematizirati idejo lastnika podjetja Amazon, Jeffa Besosa. Le-ta namreč vlaga veliko sredstev v projekt, ki bi človeštvu omogočil kolonizacijo Lune ali Marsa. To se mu zdi nujno, saj bo naš planet kmalu preveč onesnažen, naravni viri pa izrabljeni. Njegovo razmišljanje se zdi v resnici kontradiktorno, saj vodi poslovni model, ki s spodbujanjem potrošništva, megalomanstva in izkoriščanja množic zaposlenih v njegovih podjetjih izdatno pripomore k onesnaženju planeta in izrabi virov. Tako sam ustvarja pogoje, da bo življenje na Zemlji sčasoma postalo nevzdržno ali celo nemogoče in bo edini izhod iskanje novih habitatov za preživetje človeške vrste. Podoben primer je podoba in poslovni model vizionarja in ustanovitelja Tesle, Elona Muska. Zamenjava vozil s sistemom motorjev na notranje izgorevanje fosilnih goriv z vozili na električni pogon je nedvomno na prvi pogled hvale vredna. Vendar pa je za proizvodnjo nujno pridobivanje redkih zemeljskih elementov ustvarja nove okoljske in geopolitične katastrofe. Za rešitev letih je potemtakem ironično pripraven njegov program letov ali pobegov v vesolje. Podobno velja za pobudnika tovrstnih filantropičnih dejavnosti milijarderjev in ustanovitelj Microsofta, Billa Gatesa. Dopoldne je neizprosni poslovnež in popoldne priljubljen dobrodelnež. Njegov prispevek znanosti, umetnosti in človekoljubnim organizacijam je resda izjemen. Obenem je izjemen tudi pravni patentni model avtorskih pravic, ki izčrpava milijone uporabnikov po

svetu z neracionalnim določanjem pravic uporabe že kupljene programske opreme za računalnike. Brez tega modela Bill Gates seveda ne bi mogel tako izdatno delovati na človekoljubnem področju.

Milijarderji se predstavljajo kot zastopniki človeške univerzalnosti, zastopajo pa svoje partilukalne interese osebnega bogatenja.

Sartre pojem univerzalnosti omeni tudi tedaj, ko opredeli naloge in prizadevanja, ki bi si jih intelektualec moral zadati. Trdi, da predstavlja slednja zgodovinski cilj delavskega razreda. Ideja univerzalnosti ni neznana, pogosto jo uporabljajo zagovorniki marksizma. Predstava takega cilja odpira vprašanje, kako si marksistični intelektualci predstavljajo dosego tega cilja. Zanj bi namreč bilo potrebno poseči v posameznikovo svobodo. Ali bi bilo to zares upravičeno tudi tedaj, ko cilj ni skupen celotni družbi, ostaja za zdaj nepojasnjeno.

Podoben pomen je ideji univerzalnosti pripisoval nemški politični aktivist Rudi Dutschke.

8. POLITIČNI AKTIVIST RUDI DUTSCHKE IN POHOD SKOZI INSTITUCIJE

Kot vodilni ideolog združenja socialističnih študentov v Zahodni Nemčiji je Rudi Dutschke, v povojnem obdobju vodil proteste. Zgled zanje so nemški študentje videli v ameriškem gibanju za državljanske pravice. Glede na tedanje okoliščine pa so razvili lastne zahteve o spremembah. Zaznamovala jih je krivda, ki so jo na svojih ramenih občutile povojne generacije, ob tej pa zgroženost nad tem, da so se mnogi vojni zločinci ponovno polaščali moči. Kot drug vzrok bi veljalo izpostaviti prve globalne ekonomske krize v Zahodni Nemčiji. Istočasno je socialna država in ekonomija v Vzhodni Nemčiji bila imuna na te šoke. To pa je v ljudeh v zahodni Evropi vzbudilo dvom v kapitalistični sistem. Mnogi so v tem videli potrditev nujnosti sistemskih sprememb. Nazadnje so nezadovoljstvo povečale vojne v državah tretjega sveta, v katerih so demokratične kapitalistične države razkrile svojo brutalno naravo.

Rudi Dutschke je prevzel Gramscijevo idejo in zagovarjal dolg pohod skozi institucije. (Trampuš, 2010)

Gramsci, italijanski filozof, je bil dejaven v obdobju Mussolinijevskega režima. Trdil je, da vodilni razred, buržoazija uporablja kulturne institucije, da ohranja svoj položaj in moč. Za propagiranje svojih vrednot in ohranjanje oblasti je uporabljala ideologijo in ne fizičnega nasilja. Kulturna hegemonija ohranja kapitalistični vladajoči razred skozi institucije, ki tvorijo družbeno superstrukturo. Superstruktura je vse, kar ni neposredno povezano s produkcijo, npr. družina, kultura, vera, izobrazba, mediji in pravo. Potemtakem, trdi Gramsci, je potrebno razgraditi proizvodnjo idej v super (nad)strukturi oziroma družbeni nadstavbi.

Rudi Dutschke je tako verjel, da bi se v proces, katerega glavni cilj bi pomenil uničiti kapitalistični sistem, pričel na univerzah. Pohod skozi institucije je bila strategija, ki bi sistem radikalno spremenila od znotraj. Uporabila bi podobna sredstva, kot jih uporablja vodilni razred za ohranitev svoje moči. Družba in vodilne institucije so se namreč izkazale za nedotakljive ob poskusih parlamentarne opozicije, ki ju je poskušala spremeniti od zunaj.

Zatorej je študentom pripadala vodilna vloga v pohodu, v katerem so povzeli idejo s herojsko konotacijo (Mao Zedongov pohod skozi Kitajsko, pohod Che Guevare skozi Bolivijo). Predstavljala jim je konkretno rešitev, kako doseči spremembe v sistemu, v katerem so se sicer počutili nemočne. Imajo namreč čas in sredstva, da se poučijo o alternativah. V intervjujih in debatah je Dutschke razlagal, da alternativo pomeni brezrazreden sistem, utemeljen na principu direktne demokracije. Zagovarjal je zmanjšanje delovnih ur, ker obdobje tehnološkega napredka to omogoča. Verjel je namreč, da bi prosti čas pripomogel k razvoju občutka za solidarnost in domišljijo. Ljudje bi razvili kritičen pogled, ki bi ga usmerili na oblastniške organe, ki delo navidez opravljajo v imenu ljudstva. Dutschke je prav tako poudarjal pomen spoznanja o moči, ki jo imajo množična občila. Imenoval jih je 'centri manipulacije', ki po njegovem sodelujejo z oblastjo in ljudem preprečujejo, da bi vodili ustvarjalna in samoiniciativna življenja, v katerih bi privatno in zasebno delovanje obstajalo v sožitju. (Ehrenreich, 1969)

Dutschkejeva opredelitev do nasilja kot sredstva za doseg ciljev je dolgo veljala za ne povsem pojasnjeno vprašanje. Označil ga je za orodje, ki se ga poslužujejo oblastniški organi, in zaradi česar ni izključeval možnosti, da se jim uporniške skupine z njim postavijo po robu.

9. PODOBNOST DILEM, KI JIH ODPIRATA IDEJI SARTRA IN DUTSCHKEJA

Ideji Sartra in Dutschkeja odražata moralno krizo kapitalističnega sistema, ki je v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja začel očitno kazati hibe. Te so v nekaterih vzbudile dvom v obstoječi družbeni red. Študentska gibanja v Nemčiji so ostro nastopila zoper nasilje, množice so občutile vse bolj vidne meje svobode, ki jih je zarisovala tedanja oblast, da bi obdržala svoj tradicionalen in ustaljen položaj. Kot posledica tedanjega časa v Eseju o intelektualcih in pohodu skozi institucije Sartre in Dutschke razmišljata o možnih alternativah in spremembah. Za nosilce gibanj, ki bi te naznanjala, oba določita intelektualce. Nemški aktivist konkretno pozove študente, Sartre pa strokovnjake za praktična znanja.

Zdi se, da so cilji obeh predstavljeni na način, kakor da bi bili skupni večini družbe. Trdita namreč, da bi jih intelektualci in študentje morali prepoznati in jih nato skupnosti prikazati, saj so skupni in enotni. Sartre npr. trdi, da je univerzalizacija zgodovinski cilj delavskega razreda, cilj naj bi bil tedaj enoten vsemu človeštvu. Ob tem se poraja vprašanje, ali zares obstajajo takšni cilji in prizadevanja, ki bi bili skupni vsej družbi. Bi jih veljalo uresničiti tudi tedaj, ko so interesi skupni samo večini? Je tedaj manjšina v zmoti in ni zmožna prepoznati nečesa, kar je zanje v resnici dobro? Kadar so zagovarjani odgovori, ki bi tem vprašanjem pritrdili, bi tak pristop lahko postal moralno sporen. Tedaj bi namreč posegali v posameznikovo svobodo v imenu skupnih ciljev in družbene koristi. Na kakšen način bi bilo upravičeno doseči te cilje? Zgodovinsko tak pristop lahko vodi v tiranijo ali avtokracijo. Hkrati pa smo organizirani v družbe, v katerih veljajo in so cenjene vrednote, ki skupnost cenijo višje kakor posameznika, zatorej tudi njegovo pripravljenost podrediti se skupnosti. Med podreditvijo skupnosti in individualno svobodo pa obstaja protislovje.

Da bom te probleme dodobra razumela, bom najprej opredelila pojem svobode s pomočjo razmišljanja Johna Stuarta Milla in tako prikazala, zakaj je pomembno, da jo alternativna gibanja upoštevajo.

10. MILLOVO POJMOVANJE SVOBODE

John Stuart Mill je esej *On Liberty* pisal pod vplivom takratnih teženj po politični demokraciji, ki jih pozdravlja, a si ne dela utvar, da bi ta brezpogojno zagotovila svobodo. Zavedal se je, da demokratične volitve moči in oblasti ne dajo ljudstvu, temveč večini, ki bi ju lahko izrabljala za zatiranje manjšine. Politična demokracija bi se tedaj sprevrgla v tiranijo množice in svobodo zatrla enako učinkovito kakor avtorski sistem.

10.1 Utilitaristični pristop

Mill je opredelil, zakaj je svoboda tako pomemben koncept. Njegov pristop k razjasnitvi vprašanja je utilitaristični. Meni, da so človeška dejanja in socialne prakse utemeljeni le tedaj, ko zagotavljajo splošno korist, torej tendenco, da proizvedejo največ sreče za čim večje število ljudi. Da pa bi razumeli, kaj privede do človeške sreče, je potrebno najprej spoznati naravo ljudi. Ta, trdi Mill, je naravnana k stalnemu spreminjanju in razvoju. Slednji presega zadovoljevanje zgolj fizičnih potreb, ki ne nudijo trajnega zadovoljstva. Dejavnosti, ki to nudijo, so lastna presoja, odločanje in upravljanje s svojo svobodo. Mill trdi, da svobodo potrebujemo, da lahko v celoti izrazimo svojo človeškost.

Do tega trenutka Mill upravlja s pozitivnim konceptom svobode, povezuje jo namreč s sprejemanjem lastnih odločitev in sodb.

Nekoliko drugače pa so naravnana vprašanja, ki se jih poloti v nadaljevanju. Zastavi si problema 'Zakaj je svoboda cenjena?' in 'Kako jo lahko dosežemo?' Iskanja odgovorov se loti z vednostjo, da je svoboda nadvse konfliktna. V odsotnosti družbeno naloženih omejitev bo svoboda na udaru, saj bodo svobodo šibkejših ogrozili močni posamezniki. Zato se zdi, da so družbene omejitve nujne. Ob tem pa se poraja dilema, kako velike naj bodo, da ne bodo zamajale svobode, ki jo ščitijo.

Zdi se, da se slednja dilema nanaša na mojo lastno. Zanima me namreč, v kolikšni meri lahko revolucionarji posežejo v svobodo posameznika. Pri svojem razmišljanju si želim spoznati, ali je ta poseg skupnosti v posameznikovo svobodo upravičen z namenom dosega ciljev, ki naj bi bili univerzalni. Mill sicer išče splošne odgovore, sama pa bi jih želela povezati z alternativnimi gibanji, pri katerih se porajajo podobna vprašanja. (Norman, 1987, str. 9)

10.2 Kdaj lahko po Millu oblast poseže v svobodo posameznika?

Mill ponudi odgovor. Družba, pravi, ne bi smela poseči v svobodo posameznika, dokler njegova dejanja ne škodujejo drugim. Tako v človekova dejanja, ki zaznamujejo samo vršilca, ni upravičeno poseči.

Mill sedaj uporablja negativen koncept svobode. Uporabi ga tedaj, ko skuša prikazati naravo svobodne družbe. Uporablja torej dva koncepta: pozitivno svobodo, ki jo povezuje s posameznikovo samoizpolnitvijo, in negativno svobodo, navezano na družbo, ki v prvo (posameznikovo) lahko poseže le izjemoma, kadar le-ta povzroča direktno škodo drugemu, sicer pa posameznika ne sili k nikakršnim dejanjem (ga torej pušča negativno svobodnega).

Milova analiza negativne svobode se zdi jasna in prepričljiva, vendar se ob boljšem razmišljanju izkaže, da odpira nekatera nova vprašanja. Nejasna je namreč ločnica, ki jo določi kot temelj presoje upravičenosti posega v svobodo posameznika. Za vsako dejanje posameznika bi namreč lahko trdili, da zadeva skupnost že s tem, ko v drugih vzbudi odziv ali opredelitev. To pa po Millu ne more biti razlog, ki bi utemeljeval poseg v posameznikovo svobodo. Zato se Mill trudi natančneje opredeliti ločnico. Uporablja prične izraza 'dejanja, ki vplivajo samo na posameznika' in 'dejanja, ki vplivajo na druge'. Ob tem ima natančneje v mislih dejanja ki škodijo interesom drugih ljudi. Da bi spoznali, ali je nova definicija ločnice jasna, bom koncept ponazorila s praktičnim primerom.

Zakonsko obvezno je, da je potnik v vozilu zaščiten z varnostnim pasom, za voznike motornih koles pa nošenje čelade. Namen teh predpisov je, da zmanjšajo možnost hudih poškodb, a so ponekod naleteli na odpor. Utemeljitev nekaterih posameznikov je 'Zakaj ne bi tvegaj, če tako odločitev sprejem sam? Ogrozim lastno življenje, ne življenje drugih.'

Zdi se kot odgovor, ki bi Millu ustrezal; namen zakona je, da bi jih odvrnil od tega, da bi škodili sebi, ne drugim. Vendar, ali je ločnica zares jasna? Če se ljudje poškodujejo, ker ne uporabljajo varnostnega pasu ali čelade, bodo potrebovali medicinsko oskrbo in uporabili dragocene medicinske vire, ki bi sicer omogočili oskrbo ljudi s poškodbami, ki se jim je težje izogniti. S sprejetjem tveganja, da škodujemo sebi, se zdi, da neizogibno tvegamo, da bomo povzročili škodo tudi drugim.

Mill se zaveda, da je postavljena ločnica deloma nejasna. Zato si prizadeva, da bi nejasnosti odpravil z ločevanjem med posrednim in neposrednim vplivom, ki ga lahko imajo dejanja

posameznika na skupnost. Tako bi na podlagi novega pojmovanja trdil, da voznik brez varnostnega pasu, ki tvega porabo dragocenih medicinski virov, povzroča le posredno škodo družbi, zaradi česar bi bilo neutemeljeno preprečiti njegovo vedenje. Želi prikazati, da bi bila potencialna škoda manj pomembna in taka, ki si jo družba lahko privošči. Vendar ni jasno, zakaj naj bi tako implikacijo upoštevali. Zakaj naj bi bila škoda manj pomembna, ker je posredna? Seveda ni mogoče opredeliti, kdo bo oškodovan ali kdo bo žrtev, a nekdo bo in njegovo trpljenje ni zato nič manj pomembno samo zato, ker posameznika ne poznamo.

Če bi Mill priznal, da 'nobena oseba ni povsem izolirano bitje', bi to spodkopalo njegov princip. Tedaj bi moral sprejeti, da indirektna škoda ni nič manj pomembna in ne sme biti tretirana le kot manjši zaplet za njegovo načelo škode. Raje opozarja na to, kako težko določljiva je meja. Nekateri filozofi trdijo, da je neustrezno ločevati med posameznikom in družbo. Mill, kakor sem prikazala, jemlje ta nasprotja za samoumevna. (Norman, 1987, str. 15)

11. GREENOVO POJMOVANJE SVOBODE

Drugače kakor Mill je koncept svobode opredelil liberalni filozof Green.

V nasprotju z Millom, Green poudarja pomen družbe pri zagotavljanju svobode. Izoliran posameznik, trdi, ni zmožen razviti svojih potencialov; označi ga za 'sužnja narave'. Svoboda je razvoj lastnih zmožnosti, ob tem pa morajo te doprinesti k družbeni blaginji. Nadalje trdi, da svoboda ni svoboda v pravem pomenu, če si je ne delijo vsi.

Green je skupnosti dal še večji pomen z opredelitvijo do problema izkoriščanja delavstva. Prizadeval si je, da bi bili delavci bolje zaščiteni in varovani z zakoni. Spet je, drugače kakor Mill, zagovarjal idejo, da omejitve ščitijo posameznikovo svobodo, tudi in zlasti svobodo delavcev. Trdil je, da je vsaka poškodba posameznika (delavca) ob enem tudi poškodba skupnosti, in se tedaj ne tiče zgolj posameznika. (Norman, 1987, str. 22)

Mill je želel posege oblasti kar se da zmanjšati, v ta namen je tudi ločil neposreden in posreden vpliv. Green pa omejitve svobode ne vidi kot nekaj nujno slabega.

Tako pojmovanje bi lahko uporabila Sartre in Dutschkeje. Oba sta si namreč prizadevala, da bi izboljšala položaj najnižjega razreda. Njune ideje pa kljub temu presegajo opozarjanje, da mora oblast ščititi najnižji razred. Sartrova in Dutschkejeva zamisel o alternativni kapitalističnega sistema namreč temelji na prepričanju o univerzalnih ciljih, ki naj bi množico osvobodili. Razmišljanje o tem, kako bi naj v družbi zagotovili splošno svobodo, je ponudil filozof Jean-Jacques Rousseau.

12. PRISILA ZA DOSEGO SVOBODE

V *Družbeni pogodbi* Rousseau predstavi po njegovem najbolj optimalno zagotavljanje svobode. V njej naj bi osebe uživale zaščito oblasti, ob tem pa naj bi ostale tako svobodne, kakor so bile v svojem naravnem stanju. Ključ do te sprave je ideja o *splošni volji*; to je kolektivna volja in vir prava. Pri spoštovanju zakonov je torej vsak državljan podrejen svoji volji in posledično, po Rousseauju, ostaja svoboden.

Rousseau trdi, da mora biti *splošna volja* resnično splošna, mora prihajati od vseh in veljati za vse. Zakon ne more favorizirati določenih posameznikov. Rousseau verjame, da bo ta pogoj vodil državljane, ker jih ne bo vodilo razmišljanje o tem, kaj je v njihovem zasebnem interesu, temveč bodo iskali zakone, ki nepristransko zagotavljajo skupni interes in niso obremenjujoči in vsiljivi. Da je to res, pa mora biti položaj državljanov med seboj podoben. V državi, v kateri imajo državljani široko raznolikost življenjskega sloga in poklica, kjer je velika mera kulturne raznolikosti ali kjer obstaja velika stopnja gospodarske neenakosti, ne bo veljalo, da bo vpliv zakonov enak za vse. V takih primerih pogosto ne drži, da lahko državljan zavzame stališče *splošne volje* zgolj s predstavljanjem vpliva splošnih in univerzalnih zakonov na svoj primer.

Opisane ideje se zdijo relevantne za predstavo o alternativni, ki sta si jo zamislila politični aktivist Rudi Dutschke, pa tudi Sartre. Kaže namreč na idejo o tem, da posamezniki v družbi, ki je razdeljena na razrede, po Rousseau ne morejo biti svobodni, saj vpliv zakonov ne bo enak za vse. Na to sta oba filozofa opozarjala in zanimiv bo razmislek o tem, kako najbolj optimalno zagotoviti svobodo.

Uporabnost Rousseaua za Sartra in Dutschkeja se kaže tudi v Rousseaujevem razlikovanju treh različnih vrst ali ravni volje. Prvič, posamezniki imajo zasebno voljo, ki ustreza njihovim sebičnim interesom; drugič, vsak posameznik, kolikor se identificira s kolektivom kot celoto in prevzame identiteto državljana, želi splošno voljo tega kolektiva kot svojo lastno, pri čemer postavi sebični interes v prid nizu zakonov, ki dopuščajo, da bi vsi lahko sobivali v pogojih enake svobode; tretjič in zelo problematično se lahko oseba identificira s korporacijsko voljo podskupine celotnega prebivalstva.

Splošna volja je torej last kolektiva in rezultat njegovih premislekov ter hkrati last posameznika, v kolikor se posameznik opredeli kot član kolektiva. V urejeni družbi ni napetosti med zasebno in splošno voljo, saj posamezniki priznavajo, da njihov osebni interes zahtevata podrejanje zakonu, ki varuje njihovo svobodo z zaščito pred nasiljem in osebno prevlado. V praksi pa Rousseau verjame, da marsikatera družba ne bo imela tega urejenega značaja. Eden od načinov, kako se legitimna demokratičnost ne vzpostavi, je, če so zasebniki premalo razsvetljeni zaradi česar nočejo sprejeti omejitev lastnega ravnanja, ki jih zahteva kolektivni interes. Pojavi se še en način političnega neuspeha, kjer se politična skupnost loči po frakcijah (morda temelji na razredni ločnici med bogatimi in revnimi) in kadar ena frakcija celotni državi naloži svojo kolektivno voljo. Prav ta pojav je v *Eseju o intelektualcih* opisal Sartre. Kot sem opisala, Sartre trdi, da vladajoči razred svojo kolektivno voljo naloži tako potencialnim intelektualcem kot tudi delavskemu razredu.

Rousseau še trdi, da državljan v razmerah civilne družbe doseže "moralno svobodo", kar pomeni spoštovanje zakona, ki si ga je sam predpisal. Seveda se ob tem postavlja vprašanje, ali državljan dejansko uboga sam sebe, ko upošteva *splošno voljo*. Zdi se, da je to trditev težko uskladiti z dejstvom večine in manjšin v demokratični državi. Preglasovani državljanji bi namreč morali upoštevati odločitev, s katero se ne strinjajo. Posameznik, meni Rousseau, ki zavrača upoštevanje *splošne volje*, mora biti prisiljen k svobodi.

13. ZDRUŽITEV

Če bi na tak, rousseaujevski način skušali vpeljati Dutschkejevo idejo o brezrazredni družbi in Sartrovo idejo o univerzalnosti, bi naleteli na neodobravanje zagovornikov Millovega pojmovanja svobode. Mill je namreč zagovarjal princip, po katerem oblast posega v svobodo

posameznika čim redkeje, namreč šele tedaj, ko posameznik ogrozi interese drugega posameznika. Prav tako je poudarjal pomen individualnega razvoja posameznikove identitete in spoznavanje lastnih zmožnosti, za česar naj bi bilo polje njegove svobode kar se da široko. Brez tega, trdi, družba ne more napredovati; resnica ne bo spoznana zaradi pomanjkanj gospodarske svobode in predvsem pomanjkanja svobode idej. Družba se bo zrušila pod težo 'kolektivnega povprečja'.

'Kolektivno povprečje', ki naj bi družbo omejevalo in preprečevalo njen razvoj, bi lahko pomenilo kritiko Sartra in Dutschkeja, ki sta zagovarjala univerzalizacijo, le-ta bi zagotovo zahtevala delen odvzem svobode do tedaj privilegirane manjšine. S tem bi bil odvzet tudi del njihove identitete, ki so jo razvili z upravljanjem lastne svobode in sprejemanjem lastnih odločitev. Ob tem pa je potrebno upoštevati, da svoboda manjšine družbe, ki sta jo opisovala Sartre in Dutschke, temelji na nesvobodi množice in je tako tudi po Millu vanjo upravičeno poseči in jo zmanjšati do te mere, da ne bo ogrožala svobode drugega.

Polje posameznikove svobode bi bilo po Rousseauju, pa tudi po obeh aktivistih Sartru in Dutschkeju, veliko bolj omejeno. Vsi so namreč, v nasprotju z Millom, večji pomen namenjali družbi, kateri se mora podrediti volja posameznika. Vsem trem filozofom bi tedaj bilo bolj v prid Greenovo pojmovanje svobode, ki posega oblasti ni videl kot nujno grožnjo posameznikovi svobodi, ampak kot zagotavljanje in ohranjanje le-te.

Za Milla bi lahko trdili, da v nasprotju s preostalimi zagovarja negativen koncept svobode. Negativna svoboda pomeni, da lahko vsak posameznik – pod pogojem, da ne posega v svobodo drugega – počne, kar ga je volja.

Ideja pozitivne svobode, ki jo zagovarjata Sartre in Dutschke, se je rodila iz prepričanja tistih, ki so vodili revolucijo in so trdili, da bodo ljudje po revoluciji boljši in razumnejši. Toda, ker so si te ideje delili le voditelji, je to vodilo do logike vseh revolucij: množice, ki ne vedó, kaj je resnična svoboda, je potrebno vanjo prisiliti. In prav takšno se zdi razmišljanje Rousseauja in do določene mere tudi Sartra in Dutschkeja, ki menita, da morajo intelektualci množice izobraziti, da bodo dosegle resnično svobodo.

Isaiah Berlin je definiral oba koncepta svobode. Do pozitivne svobode se je tudi opredelil, vidi jo kot nekaj nadvse nevarnega. Ta koncept je tisti, tako trdi, ki lahko vodi v tiranijo.

14. NEVARNOST KONCEPTA POZITIVNE SVOBODE

Berlin opiše nevarnost pozitivnega koncepta svobode. Prikaže jo rekoč, da se včasih opravičuje prisila ljudi v imenu dosega cilja, ki bi ga sicer, če bi bili dovolj razsvetljeni, spoznali "pozitivno prisiljeni" sami. Sedaj tega niso zmožni iz kakršnihkoli že razlogov, npr. nevednosti ali skorumpiranosti. Pod takšnimi pogoji se zlahka trdi, da je zanje prisila nujna. Tedaj, pravi Berlin, lahko trdimo, da mi bolje vemo, kaj je dobro zanje, kakor vejo sami zase. Še več, trdimo lahko, da je to cilj, ki se mu skušajo zavestno upreti, v resnici pa njihov 'pravi' namen. To počnejo, še zapiše avtor, s skrivno vednostjo, da karkoli je že resnični cilj posameznika (sreča, izpolnjevanje dolžnosti, modrost, pravičnost, samoizpolnitev) mora biti identično njegovi svobodi – svobodni izbiri njihovega 'pravega' jaza, ki je v resnici pogosto nedoločljiv.

Ko zavzamemo tak položaj, lahko zanemarimo resnične želje družbe in ljudi in jih, pod pretvezo univerzalnih ciljev, zatiramo.

Berlin se zaveda, da sta obe pojmovanji svobode lahko nevarni in izrabljeni. Trdi, da se je pojem pozitivne svobode, ki predpostavlja, da je posameznik razdvojen in nezmožen spoznati, kar je zanj resnično dobro, zgodovinsko večkrat uporabi kot sredstvo manipulacije, ki je povzročila človeške katastrofe.

15. PRENOS SPOZNANJ NA ALTERNATIVNA GIBANJA

Berlinov sklep se zdi nadvse pomemben za vprašanja, ki sem si jih zastavila. Dutschke in Sartre bi morala biti nadvse previdna, ko trdita, da poznata cilje predvsem delavskega razreda (Sartre), pa tudi družbe kot take. Ugotovitev pa presega zgolj ta dva intelektualca, ki sta razmišljala o alternativah, zadeva namreč vsa alternativna gibanja, ki svojih idej ne smejo predstavljati na način, kakor da so cilj celotne družbe, ki ga žal še ni spoznala. Nasprotno, ideje ne bi smele biti dokončne, predstavljene kot edine prave resnice. O tem je razmišljal tudi Mill, ki je pojem svobode prav tako povezal s svobodo misli in diskusije. Trdil je, da lahko samo s svobodo govora spoznamo resnico. Slednji se namreč približujemo s primerjanjem in tehtanjem idej, s procesom argumentacije, debate in kriticizma, šele tedaj so lahko prepričanja preizkušena drugo zoper drugega. Zatorej je nujno, da prisluhnemo vsakemu prepričanju ter

ga soočimo s kriticizmom. Zdi se, da sta to prepričanje vsaj do neke mere sprejela tudi Sartre in Dutschke. Slednji je namreč zagovarjal pristop, da bi alternativni sistem razvili študentje na univerzah, torej zase ni trdil, da pozna resnico oziroma prave cilje, ampak se morajo intelektualci do nje dokopati. Podoben pristop odraža tudi Sartrova predstava o prehajanju intelektualca med razredi in s tem o preseganju nasprotij, ki nas politično opredelijo, pa tudi o prenašanju mnenja in preprečevanju, da bi bila ta dokončna.

16. ZAKLJUČEK

Beckettov citat na začetku naloge ni brez podpomena. Geslo *spodleteti bolje* je danes sicer postalo popularno in motivacijsko. Vendarle ima drugačen in še kako pripraven pomen v razvoju misli, ki sem ji sledila skozi nalogo. Samuel Beckett je namreč v delu *Worstward Ho* širše pisal o neuspehu. Neuspeh ni bil le eden od korakov k uspehu. Becketta je zanimal neuspeh kot tak (*per se*), v njem je videl človeški obstoj in smisel. Sprijaznenje z neuspehom ima v njegovem delu in življenju globji pomen kot le motivacijska puhlica, ki zagotavlja (lažni) uspeh.

S svojo raziskovalno nalogo sem si prizadevala razumeti in prikazati, kakšne so omejitve alternativnih gibanj. Podrobneje sem spoznala nasprotna si pojmovanja svobode Milla in Greena. Z njunima idejama sem skušala prikazati pomen tako prepuščanja svobode posamezniku kakor tudi opravičljivost posega vanjo, ko je oblast primorana zaščititi njegovo svobodo ali svobodo družbe. Pri slednjem pa, opozarja Berlin, je potrebno ohranjati previdnost, saj je tovrstne posege nevarno utemeljevati z željo po dosegu pozitivne svobode. To spoznanje mora zaznamovati vsako razmišljanje o predrugačenju političnega sistema.

Nejasnosti ob opredelitvi svobode Milla in Greena se še zmeraj porajajo. Predvsem v smislu omejitev, ki ju obe pojmovanji prinašata. Zdi se, da Millovo pojmovanje lahko privede do velikih družbenih razlik in s tem do neuresničitve univerzalne svobode, ki se ji, z upoštevanjem Greenove predstave, lahko približamo. Vendar bi s tem tvegali zmanjšanje pomena razvoja posameznikove identitete. Ta izključujoč se odnos pa kaže na to, kako kompleksen je pojem svobode, ki ga zagotavlja in ohranja sodobna družba. Prav zaradi te kompleksnosti je pomembno, da ostaja predmet našega razmišljanja in prizadevanj.

Alternativna gibanja so v sodobnih časih nadvse pomembna. To potrjuje že premislek oziroma upoštevanje Millovega poudarjanja, da je v svobodo posameznika upravičeno poseči le tedaj, ko ogroža svobodo drugega. Tak podrejen položaj - svoboda manjšine, ki temelji na omejevanju enakih pogojev večine, je v današnji družbi prisoten. Iz podobnih opažanj sta se razvili razmišljanji Sartra in Dutschkeja. Pomembno pa je, da njunih ideji in podobnih zamisli, ki jih alternativna gibanja posredujejo družbi, ne jemljemo kot dokončne resnice ali univerzalne cilje, temveč kot možnost, ki je predmet splošne debate in tarče nenehnega kritizma, ki bo rezultiral v postopnem približevanju se resnici. Morda to zaključno idejo povzema citat: »Bolj kot program v nekaj točkah, s katerim bi osvojili oblast – in jo potem zapravili, ker bi bil neuresničljiv –, potrebujemo medsebojno razpravo, analizo razmer, a tudi sprotno refleksijo posameznih korakov gibanja.« (Vogrinc, 2013)

17. VIRI IN LITERATURA

17.1 Knjižni viri

1. Berlin, I. (1969). Two Concepts of Liberty. *Four Essays On Liberty*. (pp. 118-172) Oxford : Oxford University Press.
2. Ehrenreich, B. Idr. (1969). *Long March, short spring; the student uprising at home and abroad*. New York : Monthly Review Press.
3. Vogrinc, J. (2013). *Hlapčevstvo ali razvoj*. Mladina, posebna številka, 35-38.
4. Žižek, S. (2013). *Preprost pogum za odločanje*. Mladina, posebna številka, 7-9.
5. Norman, R. (1987). *Free and equal : a philosophical examination of political values*. New York : Oxford University Press.
6. Sartre, J. P. (1981). *Filozofija, estetika, politika*. Ljubljana : Cankarjeva založba.

17.2 Spletni viri

1. Dva pojma svobode. [Dostopno na: http://zofijini.net/mediji_pojma/ . Pridobljeno 28.3.2021]
2. Jean Jacques Rousseau. [Dostopno na: <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/rousseau/> . Pridobljeno 28.3.2021]
3. Pohod skozi institucije. . [Dostopno na: <https://www.mladina.si/50830/pohod-skozi-institucije/> . Pridobljeno 7.1.2021]
4. The trouble with charitable billionaires. [Dostopno na: <https://www.theguardian.com/news/2018/may/24/the-trouble-with-charitable-billionaires-philanthrocapitalism> . Pridobljeno 11.1.2021]